

Tóth Teodóra

Dercen: egy nyelvjárásziget helynévrendszertani sajátosságai*

1. Kárpátalja magyar helynévanyagának kutatása terén sok eredmény született az utóbbi évek folyamán, a magyarlakta vidékek nagyobb részéről már napvilágot látott valamilyen gyűjtés vagy helynévfeldolgozás. Ezeknek a dolgozatoknak egy része adatközlő munka, más esetben elemzést is tartalmaznak az írások. A kutatók tekintetében eddig még jobbra háttérben maradtak azok az összességében jelentős magyar lakossággal rendelkező települések, melyek Munkácshoz esnek közelebb. Ide tartoznak az egykor nagy kiterjedésű Szernye-mocsár körül elterülő kisebb lélekszámú falvak is. Ezt a területet veszem közelebről szemügyre jelen vizsgálatomban.

A térségből egyetlen település, Dercen helyneveit emelem ki, s ehhez négy szomszédos község (Gát, Gut, Makkosjányosi, Kisbégány) helynévanyagát veszem összehasonlításképpen számba. Az öt szomszédos község az egykori Szernye-mocsár szélén fekszik, szorosan kötődik a mocsárhoz mint természeti képződményhez és tájegységhez. Az elemzéshez SEBESTYÉN ZSOLT publikációi szolgáltak alapul (2002, 2003, 2007), illetve Dercen esetében saját gyűjtéssel egészítettem ki a nyelvi korpuszt. Kizárólag az élőnyelvi adatokat vettem össze.

A kutatók számára kiváló terepet jelent Dercen a maga sajátos nyelvjárást beszélő és hagyományaihoz ragaszkodó lakosságával. A 2793 lakosú település 97,6%-a magyar nemzetiségű (MOLNÁR–MOLNÁR 2005: 82–5). A település az ukrán–magyar nyelvhatáron helyezkedik el, de ennek ellenére megtartotta magyar nyelvét. LEHOCZKY TIVADAR szerint a helység már a 13. században népes volt, tehát nem sokkal a honfoglalást követően települhetett meg. A történész megemlíti, hogy az 1333. évi pápai tizedjegyzék szerint a plébános 8 garast fizetett, ami nagyobb népességre utal (1881–1882/1996: 501). A település Árpád-kori történetéről hasonlóan vélekedik GYÖRFFY GYÖRGY is (Gy. 1: 538).

A Szernye-mocsár mellé épült település az idők folyamán együtt élt a vidék természeti adottságaival: a lápos határban lévő sok folyó- és állóvízzel. A nagy kiterjedésű mocsár a falu életének meghatározó tényezője volt, a lakosság halászattal és az arra alkalmas területeken legeltetéssel foglalkozott. A mocsár lecsapolása hosszú ideig tartott: az 1860-as években kezdték, de még az 1930-as évek-

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat támogatta.

ben is folytak munkálatok. Egész névbokrok őrzik ennek a folyamatnak Dercen határában is a nyomát: *Kubik, Kubiknál, Kubik-gödör, Kubik-árok, Kis-töltés, Nagy-töltés*. Hasonlóképp a vízelvezető árok nevei, pl. *Gróf árka, Csalhó-árok, Bogár-árok, Mezsde-árok* stb. Az állóvizek a mocsár lecsapolása után nagyrészt eltűntek, de neveiket továbbra is használják.

SEBESTYÉN ZSOLT kiemeli, hogy a helynévadásra természetesen hat a falu határának domborzati változatossága is. „Maga Dercen egy 162 méteres dombnyúlvány déli oldalán jött létre. A falu egyes részei között is kisebb-nagyobb magasságbeli eltérések vannak. (...) A szántóföldek kisebb része a dombos helyekre esik, nagyobb részük azonban lapályos területen, a *Szernye-mocsárban* található. Ezek a különbségek a helynévadásban is tükröződnek.” (2007: 266).

A mezőgazdaságnak, elsősorban a primörzöldség-termesztésnek és az állattenyésztésnek nagy hagyományai vannak Dercenben a mai napig, és bizonyára ebből is következik, hogy a helynevek a fiatalabb korosztály körében is intenzív használatban maradtak, hiszen mindennapjaik fontos része a földművelés.

2. Dercent a magyar dialektológiai szakirodalom nyelvjárászszigetként tartja számon (BALOGH 2004, 2011, IMRE 1971, JUHÁSZ–OSZKÓ–REMÉNYI 1988, I. KÁPOSZTAI 1967). A névrendszertani elemzést megelőzően ezért célszerű áttekinteni a nyelvjárászszigetek elhatárolásának általános kérdéseit. A nyelvjárászszigetek problematikája már régóta foglalkoztatja a nyelvészeket, hiszen sajátos nyelvi helyzetük, fejlődési jellegzetességeik nemcsak a nyelvjárásban, hanem a nyelvtörténet és a településtörténet számára is fontos tanulságokkal szolgálhatnak. Emiatt meglehetősen gazdag szakirodalmi háttér segíti a kérdés kutatóit.

2.1. A nyelvjárászszigetek kialakulásáról szólva a legtöbb forrás egyértelműen áttelepüléssel, telepítéssel magyarázza a jelenség létrejöttét. Már BALASSA JÓZSEF írásaiban olvashatunk arról, hogy a nyelvjárások földrajzi helyzetének szabályosságát a vándorlások okozta különbségek törlik meg. „A más vidékre került lakosság, ha csak egy községben lakik is, megőrzi eredeti nyelvjárását, a mely különbözik a körülötte lakókétól, s így az egyes területeken belül nyelvjárási szigetek keletkeznek. Azonban elkerülhetetlen az is, hogy az így elszakadt lakosság nyelve idővel meg ne változzék, s ne alkalmazkodják némi tekintetben az őt minden oldalról körülvevő nyelvjáráshoz. Tehát az ilyen sziget külön nyelvjárássá válik nemcsak a körülötte lakók nyelvéhez, hanem az ő anyanyelvjárásához képest is.” (1891: 16). Különösen fontos esetünkben az, hogy BALASSA arra is felhívja a figyelmet, hogy „alig találunk arra példát, hogy külön s lényeges sajátságokra nézve eltérő sziget alakult volna elszigeteltség és önálló fejlődés következtében. S ha a népesség vándorlására a történet néha nem is nyújt biztos adatokat, a nyelvjárások viszonya gyakran útba igazít bennünket” (i. h.). HORGER ANTAL is egyértelműen fogalmaz a jelenség kialakulásának okáról: a „nyelvjárászszigetek mindig települési mozgalmak következtében keletkeznek” (1934: 5). BENKŐ LORÁND is a

népmozgalmak, telepítések hatását látja a háttérben: főleg a háborús események, elsősorban a tatárjárás nagy népmozgató hatását emeli ki a magyar nyelvjárási helyzet általános alakulásáról szólva. Fontos, hogy ezek hatására sok esetben nemcsak eltolódtak, hanem helyenként teljesen megváltoztak a nyelvjárási viszonyok. Megemlíti a palóc és jász vidékek lakosságának jelentős átköltözését az Alföld délebbi részeire, melynek hatására az adott helységek lakosai máig palócos dialektusban beszélnek (1956: 246–9, lásd még 1957, 1967). IMRE SAMU ugyancsak településtörténeti és népessémozgalmi okokat lát a nyelvjárászigetek keletkezése mögött. Ebben a tekintetben különösen jelentős volt a belső migráció a 17–18. században a török megszállás utáni elnéptelenedett alföldi területekre. „A települések a nyelvterület különböző vidékeiről (a palócságból, a jászságból, egyes alföldi részektől, a Dunántúlról) történtek, gyakran szórványszerűen, nem nagyobb területre kiterjedő, egységes tömbökben. Ezekben a településeken részben megőrződtek az eredeti nyelvjárás bizonyos sajátosságai, de ugyanakkor átvették más anyanyelvjárású települések, esetleg a megmaradt helyi nyelvjárás bizonyos jellegzetességeit is, így szinte esetenként más-más színezetű nyelvjárási ötvözetek alakultak ki.” (1971: 366). Hasonlóan vélekedik BALOGH LAJOS is a nyelvjárászigetek kialakulásáról, és a kérdéskörhöz szorosan hozzákapcsolja azt a mi szempontunkból figyelemre méltó körülményt is, hogy „a magyar nyelvjárások a peremterületeken nemcsak archaikusabbak, hanem viszonylag homogének is, tehát egy nyelvjárás-területen vagy -típuson belül a nyugati, északi és keleti vidékeken nincsenek jelentős eltérések az egymáshoz közel eső települések tájnyelve között” (2011: 319).

2.2. A nyelvjárászigetek történetét tekintve három korszakot szokás elkülöníteni. Ezek közül az első a korai, honfoglalást követő áttelepülés, amikor a törzsek egyes csoportjai a Kárpát-medence különböző területeire költöztek. A második korszaknál a török hódoltság idejében és azt követően kialakuló nyelvjárászigeteket vehetjük számba: ide szokás sorolni a kárpátaljai nyelvjárászigetek közül Rákost és Nagydobronyt is, melyek palócos jellegű tájnyelvi sajátosságokat mutatnak. BALOGH LAJOS szerint Nagydobrony tájnyelve a borsodi keletpalóc nyelvjárásokkal mutat közelebbi rokonságot. A családnevek és egyéb más jelek alapján már a 16. századtól feltételezhető a lakosság kontinuitása, így egy korábbi áttelepülés valószínűsíthető. A harmadik korszak a 18–20. században keletkező nyelvjárászigeteket foglalja magában, ezek létrejöttének okait gyakran a török kiűzése utáni elnéptelenedett területek betelepítésében találhatjuk (2011: 318–9). Az üresen maradt vidékekre csak a Rákóczi-szabadságharc utáni időben történtek jelentősebb mértékű népmozgások, s ennek „nyelvi-nyelvjárási tekintetben nemegyszer az lett a következménye, hogy az újratelepült helység népessége az idegen ajkú telepesek esetében más nyelven, a magyar nyelvű áttelepülők esetében más tájszólasban beszélt, mint a környező falvak lakossága. Nagyrészt így alakultak ki a

nyelv- és nyelvjárásszigetek.” (SZABÓ J. 1990: 14). Az újratelepült helységek lakói megőrizték nyelvi és kulturális hagyományukat. A máig megőrzött nyelvjárási jelenségek összegyűjtése lehetőséget adhat annak kikövetkeztetésére, mely vidékről származik a szóban forgó lakosság. A népnyelvi anyag elemzésében fontos körülmény, hogy „milyen létszámban települt át a lakosság más területre, és ott milyen tömegű (helyi vagy szintén máshonnan odakerült) lakókkal hozott létre új települést. Nagyon fontos továbbá az időtényező is; az tudniillik, hogy *mióta* él az áttelepült közösség az új lakóhelyén.” (SZABÓ J. 1990: 15). BENKŐ LORÁND is hangsúlyozta az időbeliség fontosságát a nyelvjárási szigetek mai anyagának nyelvtörténeti hasznosíthatósága szempontjából: „A kitelepült részleg »anyanyelvjárás«-ból való kiszakadásának, vagyis a település megtörténének nem szabad sok-sok évszázaddal ezelőttinek (pl. középkorinak vagy éppen Árpád-korinak) lennie, mert ez esetben nemcsak az akkori és azóta végbement település- és népi-ségtörténeti mozzanatok nemigen tisztázhatók, hanem a nagy időbeli távlatok miatt a nyelvi fejlődés visszafelé pergetett részletei nem bogozhatók ki.” (1961: 403).

BENKŐ LORÁND két fontosabb nyelvjárássziget-típust különböztet meg: „belső nyelvjárásszigetekről beszélünk akkor, ha a betelepülés azonos nyelvi környezetbe történik, külső nyelvjárásszigetekről akkor, ha idegen, más nyelvű népesség veszi körül a nyelvi szigetet alkotó népcsoportot” (1967: 457, lásd még 1957: 31). Lényegében ugyanígy használja a fogalmakat a szakirodalom többsége, bár egyesek például a külső nyelvjárásszigeteket nyelvszigetnek nevezik (vö. IMRE 1971: 366). Ebben a tekintetben Dercen települést egyértelműen a belső nyelvjárásszigetekhez sorolhatjuk, noha a magyar nyelvterület peremvidékén fekszik. E térségben a vegyes lakosságú Izsnyéte majd Gát települést követően „a nyelvhatár észak felé fordul, s megkerüli Dercent és Fornost, ezután Beregújfalu, Salánk, Feketepatak és Verbóc mellett haladva vegyes lakosságú települések, Mátyfalva és Fancsika mellett éri el a Tiszát” (TÓTH P. 2007: 270).

BENKŐ LORÁND éppen a peremnyelvjárásokról szólva írja, hogy ezek erősen „differenciációs” jellegűek, melyek „külső irányból teljesen zártak, nyelvileg jobban önmagukra vannak hagyva, s így a más vidékeken keletkezett újítások nehezebben hatolnak be területükre, az ott keletkezett újítások pedig kevesebb utat találnak a továbbterjedésre” (1957: 30). Kiemeli azt is, hogy a peremnyelvjárások „nyelvi fejlődése a szabványos belső és külső nyelvjárásszigetek nyelvi alakulása között van, sőt számos vonatkozásban éppen az utóbbiakhoz hasonlít jobban, tehát a nyelvi relictumok megőrződése ezekben nagyobb arányokban és hosszabb időre is eléggé biztosított” (1967: 457).

2.3. Az, hogy éppen milyen nyelvi jelenségek szolgálnak alapul a nyelvjárásszigetek megkülönböztetésében, történetük felderítésében, s melyek azok a nyelvjárási egyezések, melyek a kutatásra nézve irrelevánsak, nagyon fontos körülmény

a kérdés fogalmi megítélése szempontjából is. BENKŐ LORÁND szerint „nagyobb bizonyító erőt kell tulajdonítanunk a hangtan és az alaktan területén a nyelvrendszemben elszigeteltebb jellegű, kisebb hatókörű vagy éppen kivételszerű jelenségeknek” (1967: 461). A nyelvjárászszigetekkel foglalkozó munkák egy-egy település esetében leggyakrabban a hangtani tulajdonságok alapján állapítják meg azt, hogy az adott helység nyelvjárászsziget vagy sem. SZABÓ JÓZSEF számba veszi a kutatót települések hangtani, alaktani, szókincstani jegyeit, azonban ő is főképp a hangtani sajátosságokat emeli ki, amikor a nyelvjárászsziget legjellemzőbb vonásait summázza mondván, hogy „a magyar nyelvjárások elsősorban hangtani téren különböznek egymástól” (1990: 52).

FAZEKAS TIBORC bukovinai nyelvjárásai kutatásai alapján arról számolt be, hogy a hangkészlet és a morfológiai elemek hallatlan szívóssággal maradnak fenn az idők folyamán, az általa gyűjtött hertelendyfalvi anyag „azt látszik megerősíteni, hogy a lassan száz esztendeje tartó külön nyelvjárásai fejlődés a hangtani rendszert szerkezetében és arányaiban egyaránt kevésbé változtatta meg” (1979: 358). FAZEKAS a nyelvjárászsziget eredetének tisztázása céljából emellett a szóföldrajzi módszert is alkalmazta (1977).

2.4. Vizsgálatunk kiindulási pontjaként a fentiekből adódóan az adott nyelvjárászsziget sajátosságait kell körüljárunk. A dialektológia kutatói több szempontból érintették már Kárpátalja és közelebről Dercen nyelvjárásai kérdéseit is. Az északkeleti nyelvjárásai régió belül Kárpátalja területére JUHÁSZ DEZSŐ besorolása alapján két nyelvjárás csoport esik: az ungi (az Ungvári járás) és a beregugocsi (a Munkács és Huszt közötti kárpátaljai nyelvjárások, a Beregszászi, a Munkácsi és a Nagyszőlősi járás területe) (2001: 292), Dercen ez utóbbi tömbben helyezkedik el. JUHÁSZ DEZSŐ leírása szerint Dercen sajátos színfolt a vidék nyelvi képében, mert a dialektusban a „labiális utótagú diftongusok körében is létrejött a nyitódó és záródó típus fonológiai ellentéte: $ó_1$: $hó^u$, $szó^u$, $karóu$ stb. \leftrightarrow $ó_2$: $l^uó$, $r^uóla$, $házbuol$, $induol$ – $ő_1$: $ő^u riz$, $sző^u ke$, $vőülegiény$ stb. \leftrightarrow $ő_2$: $büör$, $ker^u öl$, $tüöle$ stb. Az $ó_2$, $ő_2$ fonéma főleg az $ó \sim ú$ ($ló \sim lú$, $róla \sim rúla$ stb.), $ő \sim ü$ ($bőr \sim büör$, $tőle \sim tüle$ stb.) váltakozást mutató szavakban jelenik meg” (i. h.). Ezekben a nyelvjárásokban tíz hosszú fonéma van (továbbá két polifonémikus, az \bar{a} , \bar{e}). Ugyanilyen fonémarendszere van még a Szilágyság északi részén Sarmaság, Újsarmaság, Bogdánd és a Szamos menti Désháza települések nyelvének. Ezek mind a régió peremterületén, az $i \rightarrow i\ddot{e}$ váltás ütközőzónájában jelennek meg, mintegy kiteljesítve a diftongusokon keresztül megvalósuló nyitódó \leftrightarrow záródó fonológiai szembenállást (vö. JUHÁSZ i. h.).

I. KÁPOSZTAI ERZSÉBET 1966-ban tartott előadást a debreceni nyelvészkonferensszuson Dercen kettőshangzóiról, s részletesen leírta a település hangrendszerét. Megállapította, hogy a derceniek nyelvében megvan a rövid illabiális zárt \ddot{e} , de nem tesznek fonológiai különbséget a nyílt e és a zárt \ddot{e} között. Hasonlóan megvan

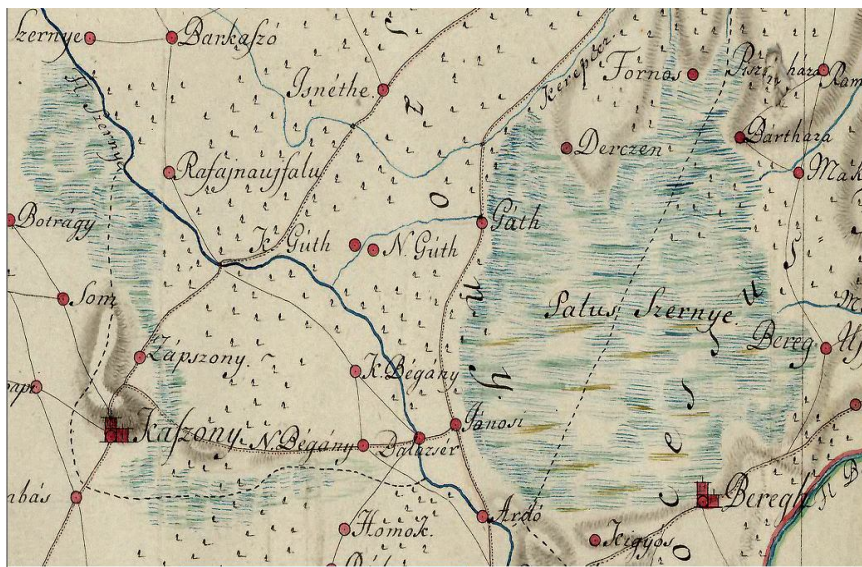
az idősebbek nyelvjárásában az illabiális rövid *á*, mely szintén nem játszik fonológiai szerepet, csupán mint a labiális *a*-nak helyzeti variánsa, az *á* előtti szótagban fordul elő leginkább. A tanulmány — számos nyelvi példát felsorolva — szól a diftongusok jellegéről is, ám ezek nyelvrodszertani helyének kijelölésében, értelmezésében némileg ellentmondásosan foglal állást a szerző (I. KÁPOSZTAI 1967). A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza is felveszi Dercen kutatópontként, s bevezetésében ugyancsak leírja róla, hogy az illabiális zárt *ē* hangot Dercenben variánsként ejtik (vö. LIZANEC 1992–1996). BALOGH LAJOS szerint nincs nyelvtörténeti fogódzó az [ő] és az [ó] helyén is realizálódó záródó és nyitódó kettőshangzók elkülönítésében. Úgy látja, hogy „az esetek többsége, mintegy 90%-a az *l* és *r* hangokkal függ össze, közelebbről azzal a jelenséggel, hogy a keleti nyelvjárásokban eléggé erős ezeknek a hangoknak a nyújtó hatása, megnyújtják az előtűk lévő magánhangzót, és bizonyos esetekben annak hangszínét is megváltoztatják” (2004: 193). IMRE SAMU Dercen település hangrendszerét külön típusban tárgyalja, de feltételezi a polifonémikus *ā* és *ē* hangok jelenlétét is, s ez esetben Dercen hangrendszere a romániai Désházáéval (amely szintén nyelvjárássziget, az MNyA. kutatópontja, Ro-2) azonos, ezek alapján ugyanazon típusba is tartoznak (1971: 70–1). A polifonémikus *ā* és *ē* hangok előfordulását megerősíti a településről később közreadott szövegközlés, amely alátámasztja azt, hogy a szilágysági Désháza és Dercen nyelvének fonémarendszere megegyezik. Hasonló fonémaállománya van az erdélyi Nyáradremetének (Ro-12) is, mely csak a zárt *ē* meglétében különbözik. Dercenben is vannak nyomai a zárt *ē* előfordulásának, azonban szilárd rendszertagként már nem funkcionál (vö. JUHÁSZ–OSZKÓ–REMÉNYI 1988). E tanulmány összegzőképpen megállapítja, hogy Dercen elsősorban az északkeleti nyelvjárások jegyeit viseli magán, de nyelvi rendszerének több pontján palóc hatás nyomait őrzi, egyes részleteiben pedig *ö-ző* formák is feltűnnek.

3. A fentiekben láthattuk, hogy a nyelvjárásszigetek kialakulásának okaként a szakemberek település- és népességtörténeti tényezőket említenek meg. Dercen esetében a történetírás sajnos semmilyen támpontot nem ad a település népességmozgásával kapcsolatban, a források nem említenek nagyobb betelepülést, korábbi elnéptelenedést, vizsgálódásaim során erre még csak utalást sem találtam. A 18. század végi Bereg vármegyéről PÓK JUDIT megállapítja, hogy „A síkságon a török hódoltságtól megkímélt középkori eredetű falvak jellemzőek” (1994: 4).

LEHOCZKY TIVADAR, Bereg vármegye történetének kutatója nagy körültekintéssel és részletességgel gyűjtötte össze a vármegye néprajzi, történelmi hagyatékát a legkorábbi időkig visszamenőleg. A Dercen mellett fekvő mocsár történetére a község leírásakor tér ki, elegyítve a tudományos forrásokat a helyi néphagyománnyal: „Az itt délről elterülő tó, mely 28701 hold területű volt Gátitónak, Szerenyemocsárnak, Szernyei lápnak s Nagytónak is neveztetett s az immár ármentesített mezőség a körülötte fekvő parti helységek és birtokosok között felosztatott és

eke alá vététt. Mint minden ilyen tóru, erről is különféle legendák és regék éltek a nép között. Geologusok szerint egykor tüzhányó tölcser mélyedést képezett, mely a Miocén-tenger elfolyása után berakodás által lassan betöltetett. A néprege szerint a vadonság e honában egykor hatalmasrabló község telepedett le, mely a környékbeli békés népeket zsarolta s melytől csak úgy szabadulhattak meg, hogy a völgyület körüli lejtőkről ásott csatornákon belé irányíták a patakokat és vizeket s az így képződött mocsárba fulladtak a körülzárt gonoszok.” (LEHOCZKY 1918: 10).

Valós történeti adatok híján nyelvjárása alapján így Dercenről feltételezhetjük, hogy ide talán a nehezebb sorsú vidékekről menekültek a lakosok, akár éppen azokból a fentebb említett falvakból, melyek hangrendszeré oly közel áll a derce-nihez, de azt sem tudjuk bizonyosan cáfolni, hogy esetleg önálló, belső nyelvi fejlődés révén alakult volna ki ezen a területen nyelvjárászíziget, noha a szakirodalom nagyon csekély mértékben számol azzal, hogy egy nyelvjárászíziget a nyelvtörténet folyamán végbemenő belső változás útján jönne létre. TÓTH PÉTER a kárpátaljai magyar nyelvjárászízigetekről írva éppen Dercen esetére kitérve veti fel, hogy a sajátos hangtani jelenségei esetleg nem településtörténeti okokkal, hanem a nyelvtörténet folyamán végbement változásokkal magyarázhatók. Bővebben azonban sajnos nem tér ki ennek a magyarázatára (2007: 272). Maga a természeti környezet is közrejátszhatott ebben, hiszen a mocsaras terület sok esetben hosszabb időre elzárhatja a lakosokat a más vidékekkel való élénkebb érintkezés lehetőségétől. Az alábbi, 1799-ből való térképrészlet (T1) azt mutatja, hogy Dercen évszázadokon át szinte el volt kerítve a mocsár által a külvilágtól.

1. ábra. A Szernye-mocsár és környéke 1799-ben.

4. A fentiekből kitűnik, hogy a Szernye-mocsár vidékén nyelvi, nyelvjárási szempontból a magyar települések nagy része jobbára egységes, s Dercen mint nyelvjárásziget kivételes színfoltja ennek a nyelvi képnek. Ezzel kapcsolatban felvethető az a kérdés, hogy vajon a helyneveknek a rendszerét is szigetszerűnek kell-e elképzelni, azaz némileg más névmintákat alkalmaznak-e ezen a településen, mint a környező falvakban?

4.1. A mikrotoponímiai rendszerek területi differenciáltságának témakörében kutatva az utóbbi időben DITRÓI ESZTER több tanulmányt is közzétett. A modell-alapú elméletek felfogására támaszkodva részletesen kifejti, hogy a névalkotás rendszerszerűségéből „elméletileg az is következik, hogy az egyes települések, járáások, sőt ebből adódóan földrajzilag egységes képet mutató területek helynév-rendszerének is többé-kevésbé hasonlónak kell lennie; a nyelvi, történeti, kulturális és földrajzi tényezők eltéréseiből adódóan pedig a névrendszerek között különbségek merülhetnek fel” (2010: 156). Úgy véli, hogy amennyiben táji, néprajzi és nyelvjárási szempontból nagy különbségeket fedezünk fel egy bizonyos területen, feltételezhetjük, hogy a helynévadási minták különbségeit is kimutathatjuk ott. DITRÓI ESZTER Vas megyei esettanulmányban mutatta be a névalkotási jelenségek területi különbségeit, melyeknek többféle oka lehet. Az egyik ilyen a természeti környezet meghatározó jellege: Vas megye esetében a névjárások határait kijelölő „földrajzi gátnak” a Rába mutatkozik (vö. DITRÓI 2011). Dercen esetében — ahogyan a nyelvjárásziget jellege kapcsán felvetettem — ilyen elszigetelő szerepe elvileg a Szernye-mocsárnak is lehetett.

Egy ilyen célú vizsgálatban azonban más megközelítéseket is figyelembe kell vennünk. HAJDÚ MIHÁLY a névhasználati és nyelvjárási különbségek párhuzamba állításával kapcsolatban például azt tartja, hogy a névhasználat különbségei „ma nem feltétlenül esnek egybe a nyelvjárási határokkal, s valószínűleg nem estek egybe a korábbi századokban sem” (1991: 253).

4.2. Támogató vagy cáfoló érveket keresve az alábbiakban Dercen és a négy vele szomszédos magyar ajkú település (Gát, Gut, Makkosjánosi, Kisbégány) mikrotoponímiai anyagát tekintem át a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell közelítésmódjára és kategóriarendszerére építve (1993/2007).

A vizsgálatba összesen 732 nevet vontam be. A települések lélekszámukat, területüket¹ s így a nevek számát tekintve is eléggé különböznek egymástól. Az alábbi táblázatban a nevek száma mellett a lakosságra vonatkozó adatokat láthatjuk (MOLNÁR–MOLNÁR 2005: 82–5).

¹ Az 1913-as helységnévtár (Hnt.) adatai szerint a települések területe katasztrális holdban kifejezve a következő volt: Dercen 7682 kh., Gát 6513 kh., Gut (Kisgut és Nagygut összesen) 5802 kh., Makkosjánosi 3258 kh., Kisbégány 2408 kh.

Dercen: egy nyelvjárászsiget helynévrendszertani sajátosságai

	Dercen	Gát	Gut	Makkos- jánosi	Kis- bégány
a nevek száma	312	138	103	119	60
lakosság (fő)	2793	3122	1353	2030	1300
magyar lakosság (%)	97,6	82,0	95,7	81,6	77,2

1. táblázat. *A vizsgált települések főbb adatai.*

Az elemzés HOFFMANN ISTVÁN modellje szerint több szempontból is megközelíthető. A nevek funkcionális-szemantikai szempontú vizsgálatakor a névadás szemléleti alapjául szolgáló modellfajtákat vesszük számba. A lexikális-morfológiai elemzéskor pedig a felhasznált nyelvi kifejezőeszközök oldaláról vizsgáljuk a névrészeket (HOFFMANN 1993/2007: 54–70).

4.3. A nevek funkcionális szerkezetét nézve először a névben kifejeződő információtartalmat mutatom be: Dercenben 69%-os a kétrészes helynevek aránya, míg az összevetésként használt négy településen (Gáton, Guton, Makkosjánosiban, Kisbégányban) átlagosan 57%-os. Ez utóbbi falvakban a két névszerkezeti típus aránya alig mutat eltérést, s így mindegyik egyenként is jelentősen különbözik a derceni névkincs szerkezeti megoszlásától.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos- jánosi	Kis- bégány	a négy település átlaga
egyrészes	31	42	39	45	45	43
kétrészes	69	58	61	55	55	57

2. táblázat. *Az egy- és kétrészes nevek aránya.*

Magyarázatul szolgálhat erre az a körülmény, hogy Dercen területe a többi faluéhoz képest nagyobb, művelése máig intenzív, hasonló jellegű objektumból egyenlő általában több van, így szükséges azok nevét megkülönböztetésre alkalmas bővítményi résszel kiegészíteni, pl. *Forrás-kút, Csordakút, Ökörgulyakút, Liba-kút, Tó-kút, Téleg-kút, Zsidó-kút, Bogár-kút, Kétegémű-kút*. A fenti példák azt mutatják, hogy az állattartás, legeltetés miatt sok kút van a Szernye-mocsár területén, s ezek gazdagítják a kétrészes helynevek számát a településen. De akár a dombok neveit is felsorolhatjuk ezen a helyen, hiszen ezek is bőségesen gyarapítják a kétrészes nevek csoportját, pl. *Milkó-domb, Baloca-domb, Ster-domb, Mózsi-domb, Lázár-domb, Csalhó-domb, Keselyűszeg-domb, Hodály-domb, Váton-domb, Kék-domb* stb.

4.4. Lényeges lehet vizsgálatunk szempontjából az is, hogy az egy-, illetve kétrészes nevek milyen képet festenek a bennük kifejeződő szemantikai tartalom szerint. Valamelyest ebben a tekintetben is különbözik Dercen a környező településektől. Ugyanis az egyrészes nevek esetében a hely valamely sajátosságát megjelenítő nevek (S) vannak túlnyomó többségben. A másik négy faluban viszont a

fajtajelölő szerepű (F) egyrészes nevek alkotnak jelentősebb hányadot, a megnevező funkciójú nevek (M) csoportja mindenütt a legkisebb. A sajátosságjelölés a derceni nevek legfontosabb szemantikai modellje, hiszen az e településen leggyakoribb kétrészes nevek nagy többségében is megjelenik ez a szerep.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
S	55	38	48	46	26	41
F	33	50	40	41	63	47
M	12	12	12	13	11	12

3. táblázat. *Az egyrészes nevek funkcionális típusai.*

A Dercen névkincsére jellemző egyrészes nevek tehát leginkább a hely valamely sajátosságát jelölik meg. Ennek a funkcionális jegynek a pontosabb tartalmát mutatja az alábbi táblázat.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
külső dologhoz viszony	66	54	50	42	43	49
más helyhez viszony	19	23	39	19	0	23
tulajdonság	15	23	11	39	57	28

4. táblázat. *A sajátosságot kifejező egyrészes helynevek megoszlása.*

A viszonylag kevés e csoportba tartozó név a mennyiségi alapú összehasonlításnak ugyan eleve kevésbé kedvez, mégis kitűnik az alábbiakból, hogy Dercen névkincse különbséget mutat a többi négy településétől abban, hogy a valamely külső dologhoz való viszony kifejeződése ezen a településen a nevek kétharmad részében jelenik meg, míg másutt ezek az egyrészes neveknek a felét sem teszik ki.

4.5. A kétrészes nevek funkcionális szemantikai típusait tekintve több csoportot is elkülöníthetünk, ugyanis az egyrészes helyneveknél említett sajátosságjelölő, megnevező és fajtajelölő funkciók egymással összekapcsolódva jelennek meg a kétrészes helynevekben, így többféle variáció is előfordulhat bennük.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
S+F	86	97	89	87	94	92
M+F	9	3	5	8	6	5
S+M	5	0	6	5	0	3

5. táblázat. *A kétrészes helynevek funkcionális szerkezeti típusai.*

A kétrészes helynevek szerkezeti típusainak legnagyobb csoportját jellegzetesen az S+F típusú kapcsolódási forma teszi ki: ebben az alaprész funkciója a hely fajtájának kifejezése, a bővítményrésze pedig a hely valamely sajátosságának jelölése. A többi típus egészen kis számban fordul elő a területen. Ezen a téren nem láthatunk jelentős különbségeket Dercen és a környező területek névalkotási mintái között, összességében talán valamelyest erősebb a megnevező funkció szerepe a nyelvjárászsigeten.

4.6. Az eddigiekben a nevek szerkezeti sajátosságai és az ezekben kifejeződő funkcionális különbségek alapján kíséreltük meg megrajzolni az egyes névrendszerek jellemző jegyeit, illetve ezeken keresztül a közöttük megmutatkozó eltéréseket. Emellett eredményre vezethet egy olyan szemantikai alapú összevetés is, amelynek során a szemantikai jegyekhez rendeljük hozzá az ezeket kifejező lexikális-morfológiai elemeket. A továbbiakban a birtoklást mint a nevekben kifejeződő szemantikai tartalmat veszem vizsgálat alá. A birtokosokról elnevezett helyek az egyik legnépesebb csoportját alkotják a helyneveknek: a birtoklás kifejezése mind az egy-, mind a kétrészes nevek körében fontos szerephez jut. Az egyrészesek körében ennek a szemantikai típusnak a kifejezése morfológiai szerkesztéssel történik. A névformánsok vizsgálata előbbre viheti a névjárás körvonalazását, de általánosságban véve viszonylag kicsi az a vizsgálati kör, melyben a különbséget ki lehetne mutatni, hiszen a „helynévi szerkezetek körében döntő többséget alkot a jelöletlenség. A jelöltség számban is, sokszínűségben is jóval szerényebb ennél” (HOFFMANN 1993/2007: 75).

A birtoklást kifejező nevek a vizsgált területen belül Dercen névanyagában a többi településénél jóval magasabb arányban vannak jelen (ehhez lásd a 6. táblázatot). Ez a névrendszer egésze szempontjából is fontos különbségnek tűnik.

A birtoklást kifejező nevek morfológiai tulajdonságait megfigyelve szembevetendő az -é birtokjel viselkedése a vidék neveinek szerkezeti mintáiban. HOFFMANN ISTVÁN megfigyelése szerint az -é birtokjeles helynevek területi különbséget mutatnak. „Nem elképzelhetetlen, hogy ez a különbség olyan formában szélesebben is értelmezhető, hogy a névtípus a nyelvterület keleti szélén jóval gyakoribb lehet.” (1993/2007: 98–9). Szabolcs-Szatmár HOFFMANN által áttekintett három járásában is igen egyenetlen azonban a megoszlásuk: a Nyírbátori járásban csupán öt ilyen adatot talált, míg a Mátészalkaiban nyolcvankettőt. SEBESTYÉN ZSOLT az általa összegyűjtött történeti helynévanyag alapján azonban úgy találta, hogy a térségben meglepően alacsony számban fordulnak elő az ilyen nevek, mindössze hét beregi példát sorol fel: *Vaktyuké*, *Sárié* (Badaló), *Sárié* (Halábor), *Papé sorja*, *Ducsé nyíl* (Tiszacsoma), *Móré* (Vári), *Uré szeri* (Dercen). Megítélése szerint „a nevek csekély számú előfordulása a névtípus létrejöttének korai szakaszára utalhat” (2008: 199). DITRÓI ESZTER ezzel a jelenséggel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy nem feltétlenül arról van szó, hogy „az adott toldalékelem maga nyelvjárási elem lenne, hanem ez esetben valójában a toldalék az adott területre jellemző fel-

használását figyelhetjük meg, aminek a névjárások megállapításában például lényeges szerep juthat” (2010: 161).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy ha egy nagyobb térségben általában gyakrabban is adathatók az *-é* birtokjellel alakult helynevek, ezek területi megoszlása jelentős különbségeket is mutathat. Ez a strukturális-morfológiai névtípus az általam vizsgált települések közül Dercenben a leggyakoribb, 16 ilyen szerkesztésű név fordul elő a névanyagában: *Pálé, Nyilasoké, Bártházasiaké, Kállaié, Telepešeké, Városé, Nagy Jánosé, Muhié, Primaé, Oroszoké, Kacsza Pistié* stb. A másik négy megvizsgált településen csupán egy-két névadattal képviselteti magát az *-é* birtokjeles helynévalkotási forma. Ha azokat a neveket vesszük alaphalmaznak, melyekben a birtoklás kifejeződik, ebben az esetben az *-é* birtokjellel alakult nevek aránya ezekhez viszonyítva Dercenben 26%-os, a többi településen való névelőfordulásnak a többszöröse. Még nagyobb az aránybeli eltérés, ha az *-é* birtokjellel alakult nevek arányát az egyes települések összes névadatához viszonyítjuk. Ezek alapján megállapítható, hogy ez a névtípus a derceni helynévrendszer jellegzetes csoportja, míg a többi településen — ha létezik egyáltalán — periférikus helyzetűnek számít.

%	Dercen	Gát	Gut	Makkos-jánosi	Kis-bégány	a négy település átlaga
birtoklást kifejező nevek	20	11	8	14	18	12
<i>-é</i> birtokjellel alkotott nevek	26	13	0	6	9	8

6. táblázat. *A birtoklás kifejezése a nevekben.*

5. Kétségtelen, hogy Dercen sajátos színfoltja a vidék nyelvi palettájának. Szembeszökő névadási sajátosságai elsősorban a gazdag névkincs, a változatos, hagyományőrző névadási motívumok. A környező településektől viszont csak néhány jegyben különbözik a névtani modellek, minták tekintetében. Ezek között azonban vannak nagyon markáns jellegűek (a kétrészes nevek magas aránya, a sajátosságjelölő funkciók különösen fontos szerepe, a birtoklást kifejező nevek magas aránya és ezzel is összefüggésben az *-é* formánssal alkotott nevek kitüntetett szerepe), amelyek az összevetésként megvizsgált másik négy település névadására jóval kevésbé vagy egyáltalán nem jellemzőek. A vizsgálat eredményei esetleg összefügghetnek a település nyelvjárásziget jellegével is, ugyanakkor arról is tanúskodhatnak, hogy a névminták nem feltétlenül a nyelvjárási különbségekkel és azok határaival együtt mozognak, ezek területi differenciáltsága nem minden esetben kapcsolódik szorosan a nyelvjárási eltérésekhez. A kérdés ezért — e terület vonatkozásában éppúgy, mint más nyelvjárászigetek helynévrendszerére vonatkozóan általában is — további vizsgálatokat igényel.

Irodalom

- BALASSA JÓZSEF (1891), *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Bp.
- BALOGH LAJOS (2004), A kettőshangzók fonológiai státusza a kárpátaljai Dercen nyelvjárásában. In: *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 32. Szerk. P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT. Bp. 192–4.
- BALOGH LAJOS (2011), A nyelvjárászigetek. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Bp. 316–24.
- BENKŐ LORÁND (1956), A régi magyar nyelvjárások. *Nyr.* 80: 244–51.
- BENKŐ LORÁND (1957), *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1961), Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *MNy.* 57: 401–13.
- BENKŐ LORÁND (1967), Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Nyr.* 91: 455–64.
- DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *HT.* 5: 155–67.
- DITRÓI ESZTER (2011), Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *HT.* 6: 151–61.
- FAZEKAS TIBORC (1977), A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában. *MNy.* 73: 76–87.
- FAZEKAS TIBORC (1979), Archaikus és neológ vonások Hertelendyfalva (Vojlovica) mai magyar nyelvjárásában. *MNy.* 75: 355–62.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HAJDÚ MIHÁLY (1991), A magyar névtudomány a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ. Bp. 250–4.
- Hnt. 1913 = *A Magyar Szent Korona országainak helységnévtára*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. Második kiadás. Bp., 2007.
- HORGER ANTAL (1934), *A magyar nyelvjárások*. Bp.
- IMRE SAMU (1971), *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2001), A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Bp. 262–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ–OSZKÓ BEATRIX–REMÉNYI ANDREA (1988), Nyelvjárás szöveg Dercenből. *MNy.* 84: 221–7.
- I. KÁPOSZTAI ERZSÉBET (1967), A derceni nyelvjárás diftongusai. *NytudÉrt.* 58: 350–3.
- LEHOCZKY TIVADAR (1881–1882/1996), *Bereg vármegye*. Bp.–Beregszász. Reprint.
- LEHOCZKY TIVADAR (1918), *Beregvármegye monográfiája*. Beregszász.
- LIZANEC, P. N. (1992–1996), *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I–II*. Bp.–Ungvár.
- MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN (2005), *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász.

- PÓK JUDIT (1994), *Bereg vármegye katonai leírása 1782–1785*. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai 8. Szerk. DR. NAGY FERENC. Nyíregyháza.
- T1 = *Mappa Comitatus Bereghiensis, 1799. Bereg megye áttekintő térképe a posta-utak feltüntetésével*. (Részlet), S 12 Div XIII No 0305, MOL.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2002), *A Beregszászi járás 11 településének helynevei*. MND. 178. sz. Bp.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2003), *Tíz település helynevei a kárpátaljai Beregvidékről*. MND. 183. sz. Bp.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2007), Dercen történeti és mai helynevei. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére I–II*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZEKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 4. Kolozsvár. II, 263–72.
- SEBESTYÉN ZSOLT (2008), Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS–SINKOVICS BALÁZS. Szeged. 193–202.
- SZABÓ JÓZSEF (1990), *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek*. Dél-alföldi Évszázadok 3. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- TÓTH PÉTER (2007), Kárpátaljai magyar nyelv- és nyelvjárászigetek a változó nyelvi környezetben. In: *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Szombathely. 270–3.